

Qarabağlı Rizvan

*AMEA Memarlıq və İncəsənət İnstitutunun
aparıcı elmi işçisi, memarlıq üzrə fəlsəfə doktoru, dosent,
Şərqi Ölkələri Beynəlxalq Memarlıq Akademiyasının müxbir üzvü*

QAFQAZDA ARRAN MEMARLIĞI

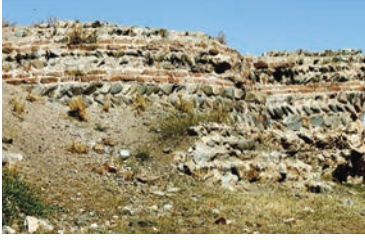
Azərbaycanın qədim mədəni irsinin elmi təhlili göstərir ki, bu ölkənin zəngin memarlıq irsi, əsrlər boyu bir neçə dini ideologiya üstə köklənsə də, milli ənənələr zəminində yeniləşərək büllurlaşıb. Lakin zaman keçdikcə dəyişən cəmiyyət arasında baş verən sənət və mədəniyyət bağlantıları Azərbaycan memarlığının vahid üslubu içərisində müxtəlif memarlıq cərəyanlarının meydana çıxmasına da şərait yaratdı. Nəticədə, mövcud dövlətin zaman durumundakı siyasi-mədəni ideyası, iqlim şəraiti, inşaat materialı və xüsusilə, nəsillərin bədii memarlıq təcrübələrini bir-birinə ötürmələri sayəsində yeni-yeni regional memarlıq məktəbləri yarandı. Bu memarlıq məktəbləri tədricən dörd adda səciyyələndi – Arran, Şirvan, Marağa–Naxçıvan və Qəzvin–Həmədan. Bu barədə söz açmazdan öncə, Arran ərazinin hüdudları və şəhərləri haqqında X əsr ərəb coğrafiyaşünas-səyyahı əl-Müqəddəsinin yazdığını qeyd etmək yerinə düşər. O yazıb: “Arran-dəniz və Araz çayı arasında adaya oxşayır və bütün iqlimin 1/3-ni təşkil edir. Əl-Məlik çayı [Kür.–R.Q] buranı uzununa bölür, paytaxtı Bərdədir; şəhərlərindən Tiflis, əl-Qala, Xunan, Şəmkuur, Cənz, Bardic, əş-Şamaxiyyə, Şərvan, Bakuu, əş-Şabran Bab əl-əbvab, əl-Abxaz, Qəbələ, Şəkkir, Mələzkərd, Təbala” [Vəlixanlı, 1974]. Bu tarixi məlumatı əl-Müqəddəsidən əvvəl və sonra yaşayıb-yaratmış Qudama ibn Cəfər [Vəlixanlı, 1974, s.45-48], ibn əl-Fəqih [Vəlixanlı, 1974, s.35-40], əl Yəqubi [Vəlixanlı, 1974, s.33-35], əl-Məsudi [Vəlixanlı, 1974, s.61-62] əl-İstəxri [Vəlixanlı, 1974, s.90-91] və başqa müəlliflər də öz əsərlərində bu və ya digər şəkildə təsdiqləyir. Göründüyü kimi, Arran həm islamaqədər, həm də islamdan sonrakı dövrlərdə çoxsaylı şəhərlərə malik olan, geniş ərazili ölkə olmuşdur.

Araşdırmalardan görünür ki, Qafqazda yaranan memarlıq irsinin inkişafı üçün bu məktəblər içərisində Arran memarlıq məktəbinin xüsusi rolu olub. Bu məktəbin siması və onun inkişaf mərhələsi, ilk növbədə, xristian mənşəli abidələrdə izlənilir. Tarixdən məlum olduğu kimi, Qafqazda xristianlığın yayılması I əsrdə müqəddəs Yelisey tərəfindən həyata keçirilmişdi. Bu barədə məşhur Albaniya tarixçisi Moisey Kalankatuklu belə yazır: “Yelisey öz sərəncamına Şərqi (Albaniyanı) alır. Qüdsdən ayrılıb İrana gedir və oradan Maskut elinə keçir. Öz təbliğini o, Çolada başlayır və müxtəlif yerlərdə şagird toplayır”. Sonra yazır ki, “Müqəddəs Batrik Gisə gəlir, burada kilsə tikdirir və qansız qurban verir.

Şəkil 1. Kiş məbədi. I əsr

Şəkil 2. Çıraqqaladan
fragmentŞəkil 3. Şabran qalasından
fragment

Şəkil 4. Gəncənin qala divarı

Şəkil 5. Şəki qalasından fraqment

Şəkil 6. Qəbələ qalasından fraqment

Şəkil 7. Şəmkir qalasından fraqment

Bu yer Şərqi bütün kilsələrinin və şəhərlərinin başlanğıcıdır və biz şərqilərə xristianlığın qəbul edilməsi mənbəsidir" [Kalankatuklu, 1993]. Azərbaycanda bunun nişanəsi Şəkinin Kiş kəndindəki kilsədir (şəkil 1). Onu da qeyd edək ki, o, nəinki Azərbaycanda, hətta bütün Qafqazda Arran memarlıq məktəbinin bariz nümunəsi olan ən qədim xristian məbədi sayılır [Ахундов, 1986].

Xatırladaq ki, Müqəddəs Yeliseyin Albaniyada xristianlığı yaydığı dövr birinci mərhələ idi. İkinci mərhələ III əsrin sonu-IV əsrin əvvəllərinə təsadüf edir. Zamanın bu durumunda xristianlıq rəsmi dövlət dini kimi qəbul olundu və bununla əlaqədar IV əsrdən başlayaraq XIV əsrə qədər Qafqaz Albaniyasında kilsə və monastirlərin inşası mərhələlərlə geniş miqyasda həyata keçirildi. Lakin xristianlıqla bərabər burada atəşpərəstlik, bütpərəstlik və islam dini də mövcud idi. Beləliklə, müxtəlif dinlərin paralel və müştərək rolu fonunda Arran memarlıq məktəbi böyük inkişaf yolu keçdi. Kilsə və monastirlərin interyer və eksteryerindəki Günəş, həyat ağacı, insan, heyvan, quş və s. simvolların olması bunun ən bariz nümunəsidir. Belə simvolları Qəbələ, Qax, Zaqatala, Gədəbəy, Daşkəsən, Göygöl, Şəmkir, Tovuz, Qazax və Qarabağın monastirləri üzərində izləmək mümkündür.

Qafqazda və Güney Azərbaycanda aparılmış tarixi araşdırmalar göstərir ki, yuxarıda adları çəkilən regional memarlıq məktəblərinin hər biri özünəməxsus üslub özəlliyinə malik olub. Məsələn, Arran məktəbində sərt pardaqlanmış çay daşı ilə bişmiş kərpicin birgə istifadəsi və bu üsulla həndəsi ornamentli hörgü sisteminin qurulması, Şirvan memarlıq məktəbində əhəng daşı üzərində təbəqəli və relyefli naxışların açılması, Naxçıvan–Marağa memarlıq məktəbində rəngli kaşlarla qarışıq ornament quraşdırılması və kitabələrin yazılması, Qəzvin–Həmədan memarlıq məktəbində bişmiş bir rəngli kərpiclə zəngin həndəsi ornament yaratmaq özəlliyi yüksək sənət zirvəsinə qalxmışdır. Bütün bunlara baxmayaraq, hər bir regional memarlıq məktəbi arasında qarşılıqlı sənət sintezi və üslub təsiri də özünü göstərmişdir. Bu əlaqə Arran–Naxçıvan memarlıq məktəbi arasında olduğu kimi Arran–Şirvan memarlıq məktəbinin timsalında da görünür. Bunun üçün müxtəlif memarlıq məktəblərinə məxsus olan fraqmentlərə diqqət yetirək.

Yuxarıda deyildiyi kimi, Şirvan memarlıq məktəbində əsasən çoxtəbəqəli yonulan yerli əhəng daşından bolluca istifadə edilmişdir. Ancaq burada Arran memarlıq məktəbinin təsirini də görürük. Bu hal Şirvandakı Çıraqqala (şəkil 2) və Şabran şəhərinin (şəkil 3) timsalında qabarıq hiss olunur. Burada işlənmiş müxtəlif inşaat materialları Arran memarlıq məktəbinə məxsus şəkildə, divarboyu şaquli və üfüqi xətt boyunca növbələşmə formasında düzülmüşdür. Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, belə hörgü sistemi məhz Arran memarlıq məktəbində təzahür etmiş və üslub özəlliyi ilə seçilmişdir. Arranda bişmiş kərpiclə daş materialının çoxluq təşkil etməsi, bu materialların birgə istifadəsi bir tərəfdən qarşılıqlı sənət mübadiləsinə geniş imkanlar açaraq regional memarlığı zən-

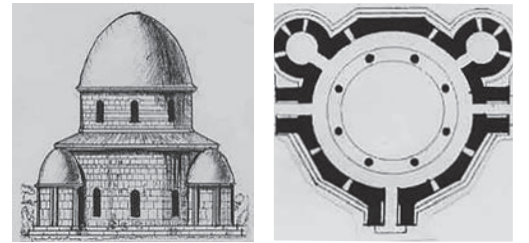
ginləşdirdi, digər tərəfdən tikinti texnikasının inkişafına şərait yaratdı. Onu da xüsusi qeyd edək ki, bu materialların hər birinin tikintidə konkret yeri olub. Məsələn, çay daşları irihəcmli divarlarda, əhəng daşları sütunların qurulmasında və ya divarların üzünməsində, kərpiclər isə tağların və digər dekorativ hissələrin qurulmasında istifadə edilmişdir. Hətta bu tip hörgü sistemi sonralar "Gəncə hörgüsü" kimi (şəkil 4) bütün Qafqazın memarlıq tarixində özünə yer aldı. İndiki Ermənistan, Gürcüstan (şəkil 8), Qarabağ, Şəki–Zaqatala (şəkil 5), Oğuz–Qəbələ (şəkil 6), Qazax–Şəmkir (şəkil 7) və s. ərazilərdə olan monastır və kilsələr məhz bu tip hörgü sistemi ilə inşa edilmişdir. Lakin tikinti materialından asılı olmayaraq, onlar konstruksiya quruluşuna və plan həllinə görə bir neçə qrupa ayrılır və ən qədim dairəvi məbədlərdir. Belə məbədlər konstruksiya həllini ibtidai yaşayış binalarından almışdır. Qəbələdəki Kilsədəğ (şəkil 9. II–III əsr), Zaqataladakı Mamrux (şəkil 10. III–IV əsr) və Qaxdakı Ləkit (şəkil 11. V–VI) məbədləri buna misal ola bilər. İkinci qrupa daxil olanlar isə tağbənd zallı, nalşəkilli və ya dördbucaqlı apsidaya malik olan kilsələrdir. Adətən belə kilsələr bir zallı sadə biçimə malikdir. Qarabağın Ağdərə, Xocavənd, Xankəndi, Ağdam, Füzuli, Laçın, Kəlbəcər, eləcə də Gədəbəy, Daşkəsən, Göygöl, Şəmkir, Tovuz və s. bölgələrdə belə kilsələr kifayət qədərdir.

Üçüncülər, üçnefli bazilikalardır. Qarabağdakı Ağoğlançay, Amaras, Gavurqala, Müqəddəs Yelisey, Xudavəng və s. bazilikalar bu tiptədir. Bundan fərqli olan xaçvari günbəzli məbədlər isə dördüncü qrupa aiddir. Belə kilsələrin damları xaçvari örtülür. Beşinci qrupa daxil olanlar da xaçvari formadadır və azad xaç tipli məbədlər adlanır.

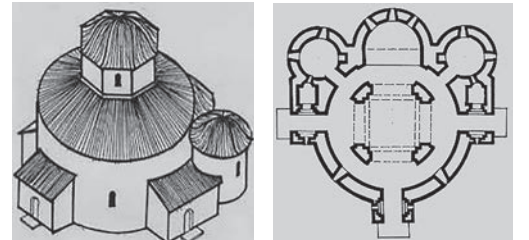
Arran memarlıq məktəbinin təsirindən danışarkən, kilsə və monastırlarla bərabər, inkişaf etmiş xaçdaşlardan, qəbirüstü xatirə və memorial abidələrdən, eləcə də onlar üzərinə həkk edilmiş dekorativ tətbiqi sənət nümunələrindən də söz açılmasına ehtiyac duyulur. Üzərində xristianlıqdan öncəki atəşpərəstlik, büt-pərəstlik və s. dini simvollar əks olunan belə stella və xaçdaş abidələrə Qafqazın qədim məzarlıqlarında, monastır və kilsələrin ətrafında rast gəlinir. Buradan görünür ki, xaç əvvəllər Günəş, məhsuldarlıq, həyat rəmzi olmuş, sonralar isə xristianlığın simvoluna çevrilmişdir. Göründüyü kimi, qarşılıqlı sintez əsasında paralel inkişaf yolu keçmiş simvollar və rəmlər bir neçə dinin təsiri altında təşəkkül tapmışdır. Qafqaz Albaniyasına aid xaçdaşların özünəməxsusluğu və erməni xaçkarlarından əsas fərqi də elə bundadır. Müqayisə üçün deyək ki, erməni xaçkarlarında bədii kompozisiyanın mərkəzində duran xaç hakim mövqedə dayanır (şəkil 12). Alban xaçdaşlarında isə belə deyil. Burada əsas xaç ümumi kompozisiyada sanki əriyib itir, yaxud bir neçə kiçik xaçlara xırdalanaraq ornamentlərə qarışır (şəkil 13). Alban xaçdaşlarına məxsus olan belə özünəməxsus tərtibat həndəsi formasından asılı olmayaraq (qanadlı, çatma tağlı, taxçalı, aşağısı nazik və yuxarıya doğru genişlənən, yuxarısı yarımdayır ilə tamamlanan xaçdaşlar və s.) bütün xaçdaşlarda özünü göstərir.

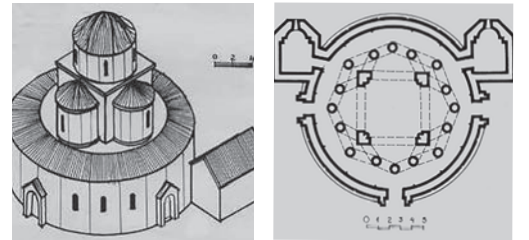
Şəkil 8. Tiflis qalasından fragment

Şəkil 9. Kilsədəğ məbədi. II–III əsrlər. Fasadın rekonstruksiyası və planı

Şəkil 10. Mamrux məbədi. III–IV əsrlər. Fasadın rekonstruksiyası və planı

Şəkil 11. Qax rayonu. Ləkit kəndində məbəd. V–VI əsrlər. Fasadın rekonstruksiyası və planı

Şəkil 12. Erməni xaçkarı Şəkil 13. Alban xaçdaşları

Göründüyü kimi, erməni xaçkarlarının obrazı yalnız xristian dininin bədii qanunauyğunluğuna tabe olubsa, bundan fərqli olaraq, Alban xaçdaşları əsrlər boyu təşəkkül tapmış xalq etiqadı və ənənəsi əsasında yaranan bədii simvolların, memarlıq və incəsənətin üzvi sintezini təcəssüm etdirir. Bütün bunlar bir daha təsdiq edir ki, Qafqazda yaranan zəngin memarlıq irsinin inkişafında Arran memarlıq məktəbinin rolu müstəsna əhəmiyyətə malikdir və onun erməni mədəniyyətinə heç bir aidiyyəti yoxdur.

ƏDƏBİYYAT

1. Ахундов Д.А. Архитектура древнего и ранне-средневекового Азербайджана. Баку, «Азербайджан», 1986, 310 с.
2. Kalankatuklu M. Albaniya tarixi / Müqəddimə, tərcümə, qeyd və şərhlər akademik Ziya Bünyadovundur. Bakı, "Elm", 1993, 270 s.
3. Salamzadə Ə.V., Məmmədov K.M. Arazboyu abidələri. Bakı, "Elm" 1977, 84 s.
4. Vəlixanlı N.M. IX–XII əsr ərəb coğrafiyaşünas-səyyahları Azərbaycan haqqında. Bakı, "Elm", 1974, 223 s.
5. Усейнов М.А., Бретаницкий Л.С., Саламзаде А.В. История архитектуры Азербайджана. М., Госстройиздат, 1963, 396 с.